

Nejužívanějšími pramennými zdroji dějepisectví jsou stále prameny písemné povahy.*) Představují záznamy informací sledující různý účel — mohou sloužit autorovi, jsou určeny k předání informací, uchovávají zprávy pro činnost, jednání a potřeby různých subjektů. Historickou skutečnost zachycují, vyjadřují a odrážejí v určitém výkladu, jehož podoba, důvody a smysl jsou důležité pro pramennou kritiku a interpretaci.

Nutnost třídění písemných pramenů dala vzniknout jejich různým klasifikacím. Starší historiografie je rozrůžňovala podle toho, zda účelem pramene bylo zprostředkování historického poznání, reprodukce událostí pozorováním a vzpomínáním (tradice), nebo zda pramen představoval přímou součást události (pozůstatek). Původ pramene nabízí třídění na prameny primární (vznikly přímo z děje, o němž informují) a sekundární (jsou záznamem téhož děje z jiného prostředí, z jiného úhlu). Za nejvhodnější pro historikovu práci se pokládá dělení písemných pramenů podle jejich společenské působnosti, s přihlédnutím k původci a příjemci písemnosti. Kombinace obou těchto měřítek vede k rozřazení písemných pramenů do tří základních skupin.

Písemnosti institucionálního původu. Představují výsledek různých činností instituce, určitou událost zaznamenávají k paměti, k informování jiných institucí, mají za úkol zabezpečovat vnitřní i vnější působnost instituce, zjednávají právo apod. Detailní klasifikací těchto pramenů se zabývá diplomatika.

Písemnosti osobní povahy. Jde o různorodé písemné materiály zpravidla neurčené veřejnosti, o soukromou korespondenci, deníkové či jiné osobní zápisky a záznamy, o poznámky, výpisky, náčrty k literárním, vědeckým, publicistickým dílům.

Literární prameny. Tato velká skupina pramenů bývá někdy charakterizována jako prameny vyprávěcí, protože o ději — různým způsobem a v rozma-

*) V kapitolách o písemných pramenech bylo využito podkladů a učebních textů J. Kašpara, E. Maura, K. Novotného, A. Skýbové.

nitě formě — „vyprávějí“. Právě na formu se v nich klade značný důraz, ta může působit i na vymezení a náplň obsahu.

Vnitřní členění této pramenné skupiny vede k určení následujících oddílů:

Historická zpracování. Náleží sem anály a letopisné záznamy, legendy a životopisy, kroniky. Společenská funkce vřazuje do této skupiny také paměti, vzpomínky a autobiografie, které jindy bývají označovány spíše za prameny osobní povahy.

Publicistika — tedy noviny, časopisy, letáky, brožury, záznamy rozhlasových relací apod. Blízko k tomuto pramennému druhu mají některé edice, hlavně diplomatických a politických dokumentů.

Odborná literatura (kromě děl dějepisných).

Krásná literatura.

K literárním pramenům je možné přiřadit i písemné vyjádření ústní tradice (pověsti, zvěsti, anekdoty, písně s historickou tematikou) a záznamy lidové slovesnosti (písně, říkanky, pořekadla, přísloví, pohádky a vyprávěnky). Některé z těchto záznamů mívají už umělecký tvar.

Písemnosti institucionálního původu

Písemnosti vzniklé z činnosti institucí veřejných a soukromých tvoří nejpočetnější skupinu písemných pramenů. Jsou obsahově i formami neobyčejně pestré, členité, s různorodým společenským určením, a proto mají pro historika rozdílnou informační hodnotu. Práce s nimi vyžaduje znalosti o jejich vzniku a smyslu, o jejich souvislostech funkčních a institucionálních. Zachovaly se většinou ve dvou hlavních podobách — jako spisy (akta) a jako tzv. úřední knihy.

Spisy (akta, aktový materiál) jsou písemnými pozůstatky úředních a dalších institucionálních jednání, která nemají charakter a tvar listin. Vznikají v nejrůznějších úsecích úředních jednání a vyznačují tak jeho postup, způsob, zaměření, etapy, okolnosti a vlivy pro jednání podstatné a určující. Porozumět těmto pramenům vyžaduje poznání charakteru, účelu a působnosti instituce, jejího vnitřního úřadování, řádu či života, jejích vnějších vztahů (nadřízenosti, podřízenosti, celkové instanční hierarchie). Spisový materiál institucí může obsahovat tyto hlavní typy písemností:

- podání (znamená obvykle podnět k dalšímu úřednímu jednání);
- vyjádření (interní záznam vyvolaný vnitřní potřebou instituce);
- zápis o jednání (záznamy porad, schůzí apod.);
- koncept vyřízení;
- čistopis vyřízení;
- různé přílohy (priora), které doprovázejí spis, doplňují a osvětlují některé stránky záležitosti.

Aktová písemnost institucionálního původu bývá uchována v podobě konceptu, čistopisu nebo opisu.

Koncept je návrhem znění budoucího čistopisu, a to buď celého nebo jeho části. Má různý ráz, od konceptu rámcového až k plně zpracovanému. Podle charakteru a vnějšího uchování se rozlišuje koncept marginální, revidovaný,

dorsální, částečný, plný, příjemce apod. Koncepty dávají poznat vnitřní řád určité instituce, způsob a okolnosti vzniku jistého rozhodnutí, jeho aktéry (dokážeme-li je rozeznat podle rukopisu).

Čistopis je konečným textem písemnosti. Do 19. století míval rukopisnou podobu a byl sepisován v jediném exempláři, dnes je vyhotovován pomocí různých mechanických přístrojů.

Opis je doslovným přepisem čistopisu písemnosti, a to institucí vyhotovené, nebo jí došlé. Opisy byly určeny k vlastní potřebě (zakládaly se v kancelářské registratuře), také měly zpravit jiné instituce, většinou úzce spjaté s vyřizovanou záležitostí. Středověké kanceláře si pořizovaly knihy opisů, zvané kopiáře. Diplomatika je charakterizuje jako pomůcku vznikající v příjemce kanceláři, která v knižní podobě evidovala všechna či aspoň důležitější privilegia od nejrůznějších vydavatelů dotýkající se určitých práv, statků apod. Kopiáře někdy zachovaly pro historické bádání texty odjinud neznámé. Při studiu opisu musíme pamatovat na možnost vzniku chyb či falz v tomto druhu písemnosti, který tak vyžaduje pozorné ověřování věrohodnosti.

Na jednom spise se někdy objevuje více písemností souvisejících s úředním jednáním, jeho fázemi a postupem. Tak písemnost přijatá může obsahovat koncept vyjádření či odpovědi. Také přípis o postoupení spisu jiné instituci mohl být vepsán na závěrečnou stranu spisu; v tomto případě se setkáváme s tzv. indorzátem, který v příjemce kanceláři platil za samostatnou písemnost. Indorzátů může být na jednom spise více; jsou spjaty s úředním postupem při projednávání a vyřizování případu či při informování o něm.

Kancelářská evidence závisela na postavení, významu, charakteru a rozsahu instituce. V některých úřadech vůbec chyběla, stejně jako u spolků a institucí obdobného charakteru. Se zásadami kancelářské evidence v instituci, jejíž aktový materiál studuje, by se měl badatel seznámit.

Přijatý spis opatřila kancelář nejdříve tzv. prezentátem, tedy datem, kdy spis došel nebo byl přijat. Bývalo umístěno na zadní straně spisu, v novější době je vtiskováno prezentačním razítkem na první stranu spisu. Spis hned také dostal číslo jednacím. Šlo o přesné pořadové číslo, které vyjadřovalo pořadí, v němž spis došel v běžném kalendářním roce. Na spise se kromě tohoto jednacím čísla příjemce může objevit také jednacím číslo původce spisu. Historik odkazuje na jednacím číslo příjemce, protože spis je uchován v archívním materiálu příjemce instituce. Spis může dále obsahovat signaturu fasciklu, do něhož patří svým věcným obsahem.

Přijatý spis mohl být v kanceláři zapsán do tří druhů tzv. pomocných knih. Byly to:

a) Podací protokoly. V nich byl pod příslušným jednacím číslem zachycen celý vývoj spisu od jeho vzniku až po uložení v registratuře.

b) Indexy. Ty zaznamenávaly obsah spisové agendy podle osobních a místních jmen, řidčeji podle věcných hesel.

c) Elenchy. Vedly záznamy spisů v pořadí, jak byly uloženy ve fasciklech v jednotlivých registraturních odděleních.

Institucionální prameny rozdělujeme především podle jejich společenského účelu. Mnohé měly poslání víceúčelové, a tak jejich vřazení pouze do jedné

skupiny není výlučné, řídí se v tomto případě dominantou jejich společenské funkce. Dějepisec si musí být vědom širší informační hodnoty mnohých spisů a využívat toho k problémově bohatším analýzám.

Sdělovací prameny měly za účel sdělit informaci jiné instituci nebo jednotlivci. Jde převážně o aktový materiál obsahující především různorodé typy korespondence mezi institucemi. K důležitějším patří intimáty — přípisy nadřízené instance, které sdělovaly (intimovaly) příjemci rozhodnutí nebo direktivu ještě vyšší instance, dále různá úřední hlášení nadřízeným úřadům a institucím. Situační zprávy, většinou periodické, podávaly policejní a politickosprávní orgány svým nadřízeným úřadům. Mohou obsahovat důležité údaje o sociální, názorové a politické situaci v obyvatelstvu na sledovaném území. Za zvláštní typ situačních zpráv lze považovat převažující část diplomatických hlášení. Tvoří je především politické zprávy diplomatických zástupců zahraničnímu úřadu, které referují o vnitřním vývoji v zemi diplomaty působnosti, o dvoustranných a mezinárodních vztazích a o vlastní činnosti diplomata. Pravidelně čtvrtletně vznikaly souhrnné situační zprávy obsahující nejen údaje z oblasti politiky a diplomacie, ale také přehledy hospodářské a obchodních a kulturních styků. Naléhavá informace je sdělována šifrovaným stručným telegramem nebo telefonována (uchovávají se záznamy těchto telefonátů).

Bohatou dokumentaci ke studiu životní situace dělnictva v habsburské monarchii poskytují výroční zprávy živnostenských inspektorů (Bericht der k. k. Gewerbe-Inspektoren über ihre Tätigkeit im Jahre 1884 ... 1913). Inspektoři zpracovávali informace o technickém vybavení a hygienickobezpečnostních opatřeních v jednotlivých závodech, o vývoji úrazovosti a nemocnosti, o pracovní době, o některých administrativně technických záležitostech (pracovní knížky, pracovní řád, vyplácení mzdy apod.) a o hospodářském postavení dělnictva. Někdy referovali také o pracovních podmínkách mladistvých dělníků a učňů, o poměrech v malovýrobě a o stávkách a výlukách. Některé zprávy obsahují přílohy detailně popisující poměry v určitém výrobním odvětví.

Pamětní prameny měly zachovat údaje, informace, povědomí o určitých dějích pro budoucnost. Mohou jimi být městské pamětní knihy, které vznikly osamostatněním od městských knih administrativního účelu a usilovaly o záznam dobových událostí doprovázený někdy i opisy dokumentů. Některé dostaly tvar městských kronik. Na vesnicích se různí písmáci starali o kronikářské záznamy týkající se jak obce a vůbec každodenního života, tak vývoje rodového. Povinné vedení obecních kronik bylo v českých zemích přikázáno guberniálním nařízením z roku 1835, ale k realizaci došlo jen v menšině obcí. Změnu přinesl až československý zákon z roku 1920 a příslušné prováděcí nařízení. V současné době platí pro vedení obecních kronik směrnice ministerstva kultury z roku 1956.

Pamětní záznamy zanechaly také různé církevní instituce — kláštery, kapituly. Farní pamětní knihy známe hojněji od 18. století. Uchovaly dokumenty vyšších instancí a zprávy o místních církevních zařízeních; postupně se zajímaly také o obec a celou farnost a její život.

Už z 18. století se ojediněle dochovaly školní kroniky, jichž v následujícím období významně přibývalo a také obsahově se rozšířily. Pamětní kroniky želez-

ničních stanic bývají důležitým zdrojem informací zvláště o událostech výjimečných; mohou obsahovat i opisy významných dokumentů. Vznikaly a píší se kroniky dalších institucí (důležité jsou kroniky závodů), spolků a zájmových sdružení.

Pojišťovací prameny měly za účel zajistit institucím a jednotlivcům různá práva. Tuto funkci plnily především listiny. Jsou to písemnosti podávající v určitých pevných formách svědectví o právním pořízení, přičemž se respektují zvláštnosti dobové, místní, věcné a personální. Podle vztahu k právnímu jednání se rozlišují listiny vysvědčovací (notitiae), které podávají svědectví o právním pořízení vzniklém dříve a nezávisle na nich, a listiny dispozitivní (chartae), jež právní pořízení dovršují. Listiny je možno dále rozdělovat podle obsahu (privilegia, listiny soudní atd.), také podle právního postavení jejich vydavatele na veřejném fóru (listiny veřejné a listiny soukromé — jejich vydavatelé neměli v obecných věcech obecného uznání).

Listiny se skládají z pevných formulí majících většinou pevné pořadí. Hlavními částmi listiny jsou protokol (zde je mj. uvedeno jméno vydavatele a jméno příjemce), text (mj. motivace a důvody sepsání listiny, v dispozici je uvedeno vlastní právní jádro listiny, dále zajištění právního pořízení a oznámení o způsobu ověření listiny) a eschatokol (závěrečný protokol — mj. podpisy či vyjmenování svědků, popř. úředníků kanceláře nebo samotného vydavatele, údaje o době i místě vzniku listiny nebo právního pořízení). Studium listin se zabývá diplomatika.

První listinou, která došla do Čech, bylo privilegium papeže Jana XV. z roku 993 potvrzující založení břevnovského kláštera. Bylo psáno na papyru. Nejstarší domácí listiny se spojují s vládou Vratislava I. (1061—1092), ale nešlo o víc než o epizodu. Kancelář českého panovníka se stabilizovala až za Přemysla Otakara I. (1197—1230).

Nejstarší dodnes zachované originály listin vyhotovených na území Slovenska jsou ze začátku 12. století. Jde o zoborské listiny z let 1111 a 1113, které se týkají vzpoury obyvatelstva na statcích zoborského konventu. Jsou cenné pro studium osídlení Slovenska v tomto období.

O podobě držby šlechtických statků a o změnách v ní vydávají svědectví desky zemské. Začaly se po polovině 13. století vést u českého zemského soudu. Z původních desek (kvaternů) půhonných (libri citationum — pro záležitost trestně právní) se vyvinuly další druhy desk: desky trhové (libri contractuum — pro prodeje, postupy a směny v ceně přes 100 kop, od roku 1320), desky zápisné větší a menší (zápisy dluhů), desky památné (rozsudky sněmovních soudů, sněmovní rozhodnutí) atd. Požár Pražského hradu v roce 1541 zničil tyto zemské desky, z nichž se uchoval pouze jeden kvatern půhonný z let 1316—1320 a jeden běžný svazek. Ve starší době byly desky označovány podle barvy na vazbě hřbetu (celkem 113 barev). Platily do roku 1794, kdy se začala vést tzv. hlavní kniha desk zemských. Byla uspořádána podle krajů a v nich podle panství a statků tak, že každý statek měl zvláštní složku s listy držby a závad. Zákon z roku 1872 zřídil novou hlavní knihu desk zemských; údaje byly doplňovány i kopiemi katastrální mapy.

Na Moravě vznikly desky zemské roku 1348 — původně jako brněnské

a olomoucké, protože moravský zemský soud zasedal střídavě v Brně a Olomouci. Od roku 1642 byly desky pro Moravu společné a byly vedeny v Brně. Ve 14. století byly zřízeny desky zemské pro slezská knížectví Krnovsko a Opavsko.

Desky dvorské byly někdy od poloviny 14. století — dochovány jsou od 80. let — vedeny u královského dvorského soudu pro záležitosti osob, které byly v lenním vztahu k českému panovníkovi. Šlo o úřední knihy sloužící mj. pro zápisy statků přecházejících od úmrtí na krále, i pro lenní záležitosti týkající se královských služebníků, rychtářů královských vsí, manů a nápravníků. Desky dvorské se členily obdobně jako desky zemské, zvláštní byly desky provolací — obsahovaly zápisy o „provoláních“ šlechtických statků, které připadly králi.

Nejdůležitějším druhem městských písemností byly do konce 18. století městské knihy. Různé městské úřady je vedly k pojištění práv města i jednotlivých měšťanů. Nejstarší zachované městské knihy v českých zemích pocházejí z počátku 14. století, údaje o jejich existenci je připomínají už od 80. let 13. století. Původně byly společné pro celou právní agendu, postupně se rozrůžňovaly a specializovaly. Toto rozlišení se od 16. století týkalo všech větších měst.

Na Slovensku pocházejí nejstarší zápisy v městských knihách z roku 1364. Tehdy si Banská Štiavnica vedla soudní protokol, tzv. Notationes iudiciariae, a Bratislava první knižní zápisy městských účtů. Z poslední čtvrtiny 14. století se zachovaly zlomky účtů také z Trnavy, Banské Bystrice, Banské Štiavnice, Prešova, Bardejova a Košic. Z nejstarších typů knih známe také na Slovensku jednotnou městskou knihu, tzv. Stadtbuch, která někdy začíná soupisem městského práva a pokračuje zápisy o rozhodování městské rady v administrativní a soudní funkci. Vedle štiavnické městské knihy (bez soupisu městského práva, který je starší) má takovou podobu Kniha žilinská, s vlastními záznamy od roku 1380.

Pamětní knihy shromažďovaly zápisy o jednáních před městskou radou, uchovávaly opisy právních listin důležitých pro město. Mezi knihy městské správy náležely knihy pro agendu berní (berní knihy a berní rejstříky), pro hospodaření města (knihy počtů) a knihy kancelářské (formuláře — skladby listin a listů potřebných pro činnost kanceláře, kopiaře — pomůcky evidující všechna důležitá privilegia, registra — pomůcky zapisující písemnosti vycházející z kanceláře).

Knihy zaznamenávající agendu městského soudnictví se týkaly otázek soukromoprávních i trestních. V trhových knihách se uváděly převody měšťanských nemovitostí, zápisné knihy soustřeďovaly údaje o dlužích měšťanů. Trestní záležitosti se vedly v knihách útrpného práva (knihy černé či smolné). V městských knihách mohou být také doklady o činnosti různých městských zařízení (knihy špitálů), i dokumentace o výkonu patronátních práv obce při spravování zádušního majetku kostelů (manuály zádušní).

Zatímco urbáře zachycovaly panský (dominikální) majetek, pro majetek poddanský (rustikální) vedly vrchnostenské úřady knihy gruntovní (pozemkové). Obsahovaly zápisy o převodech poddanských nemovitostí s jejich oceně-

ním, ročními splátkami (vejrunky) a povinnostmi. Jejich vznik ovlivnily jak urbáře, tak městské knihy. První názvy tohoto typu písemností lze v Čechách pozorovat od konce 14. století, nejstarší zachovaná gruntovní kniha — žitenecská, pochází asi ze 70. let 15. století. V 16. století byly už gruntovní knihy v obecném užívání.

Zapisovaly se do nich původně jen trhy a převody usedlostí, později také rukojemství, kšafy, obligace, jmění sirotčí, pozůstalosti, svatební smlouvy, hypotéky, kvitance, záznamy týkající se kostelů a záduší, soupisy poddaných. Zprvu byly zřízeny pro celé panství, ale potřeba přehlednosti si vyžádala vést je podle rychet, podle vsí a v nich podle jednotlivých usedlostí. Od roku 1800 byly u zemských desk zavedeny také zvláštní knihy svobodnické.

Po zrušení patrimoniálního zřízení přešlo v roce 1850 vedení pozemkových knih na okresní soudy. V roce 1875 byly zřízeny nové pozemkové knihy. Údaje o každé nemovitosti — nazývané knihovním tělesem — se soustřeďovaly na třech vložkách. List A — skutkové podstaty, obsahoval záznamy o stavebních a pozemkových parcelách a o právech spojených s knihovním tělesem. List B — vlastnictví, měl záznamy o vlastnících a o změnách mezi nimi. List C — závad, uváděl pohledávky a břemena váznoucí na knihovním tělese. Od roku 1964 se místo pozemkových knih vede evidence nemovitostí.

Z činnosti vrchnostenských úřadů a v souvislosti s patrimoniální správou a dalšími funkcemi vznikaly kromě pozemkových knih další knihy hospodářské a kancelářské. Šlo o různé inventáře, robotní knihy, knihy sirotčí, knihy hraničních popisů. Soudní pravomoc a působení vrchností zachycovaly knihy žalob, výslechů, výpovědí mučených (černé, smolné knihy), postrků atd.

Evidenční prameny vznikly z potřeb různých institucí podchycovat a evidovat rozmanité skutečnosti a jevy z různých oblastí společenského života.

Pro feudální vrchnost a její hospodaření měly zvláštní význam urbáře. Byly to soupisy robot, naturálních dávek a peněžních platů, jimiž byli poddaní povinni vůči vrchnostem. Uváděly se v nich lhůty i výše feudální renty. Urbáře si nejdříve pořizovaly vrchnosti duchovní (nejstarší, z 80. let 13. století, evidoval majetky pražského biskupství). První urbář českého světského feudála je znám k roku 1379 (urbář rožmberský). První zachované urbáře na Slovensku pocházejí z druhé poloviny 15. století, od 16. století byly vyhotovovány pravidelně. V urbářích nebyval často uveden plný počet poddaných žijících v obci, protože zahrnovaly jen platící a nebraly do evidence venkovskou chudinu. Nelze je mít ani za vyčerpávající přehled všech povinností poddaných — chybí v nich údaje o povinnosti vůči faráři (církevní desátek) a vůči státu, nejsou zachyceny „daleké fůry“ pro poddané tak obtížné, scházejí zmínky o příležitostných pracích a peněžních dávkách (např. za povolení svatby). I tak se mohou urbáře stát pramenem mnohostranné informační hodnoty, která se ještě upevňuje kombinací s dalšími pramennými zdroji.

Potřeba evidence pozemkového a jiného majetku, tvořícího základ pro zemskou berní, si v polovině 17. století vynutila vznik katastrů. Z předbělohorské doby jsou známy pouze povšechné berní soupisy sestavené podle krajů a v nich podle stavů a panství. (Obsahovaly údaje o počtu poddaných, šosovních domů, far, mlýnských kol, Židů a ovčáků.) Nejstarším zemským berním

katastrem pro Čechy se stala berní rula z let 1653—1655. Byla sestavena na základě příznávacích fasí vrchností a zahrnuje podle krajů, panství a lokalit pozemkový a další majetek usedlého obyvatelstva v zemi. Její soubor není ale úplný, chybí data pro Slánsko, pro třetinu kraje Boleslavského a pro duchovní majetek na Čáslavsku a Bechyňsku.

Na Moravě dostal soupis podobu lánové vizitace, a to z let 1656—1657. Známé z ní pouze tři celozemské sumáře (jsou uspořádány podle krajů) a čtyři krajské relace (podle dominií a vsí). Druhá lánová vizitace přinesla vznik lánových rejstříků, za léta 1669—1679. Uchovaly se pro téměř všechna moravská dominia a pro moravské enklávy ve Slezsku. Lánová berně se však netýkala královských měst, a ta proto nejsou do rejstříků zahrnuta.

Novým soupisem poddanské půdy a prvním přehledem půdy panské se staly soubory tvořící tzv. tereziánský katastr. Jde o zemský berní katastr z roku 1748 a tzv. revizitační zemský katastr z roku 1757 — oba se týkají rustikálu, a o první panský, dominikální katastr (exaequatrium dominicale), který platil od 1. 11. 1756. Ten ale není příliš spolehlivým soupisem.

Na Moravě vznikly individuální katastrální extrakty z let 1758—1768. Obzajnějším zdrojem informací než tyto soupisy jsou podklady pro ně — poddanské, vrchnostenské, městské a duchovenské fase z roku 1749, na Moravě příznávací tabely poddanské z roku 1749 a vrchnostenské z roku 1750. Ve Slezsku vznikl karolínský katastr (počátky v roce 1721, pak dva upravené soubory).

Berní rula i soubory tereziánského katastru byly sestaveny pouze na základě příznávacích tabel vrchností a právem je nemůžeme považovat za příliš věrohodné. Kontrolovaly se náhodně a nepřesně. Ve srovnání s nimi je spolehlivější tzv. katastr josefský z let 1785—1789; vznikl na základě měření, ovšem primitivního — pomocí provazců podle návodu vydaného pro tuto příležitost. Tvoří ho především příznávací knihy berních (katastrálních) obcí — 6066 pro Čechy a 3402 pro Moravu; jsou v nich zapsány pozemky s užitkovou půdou, ať náležela dominikálu nebo rustikálu. Vypracovány byly také sumáře plodin s cenovými údaji o všech produktech zaznamenaných v katastru.

V Uhrách se za vlády Marie Terezie uskutečnil soupis skutečností potřebných pro uspořádání urbaniálních povinností. Nový soupis usedlostí a jejich měření nařídil v roce 1785 císař Josef II. V roce 1787 byla však práce na soupisu přerušena a po císařově smrti nechala šlechta dosavadní výsledky veřejně spálit.

Výsledkem přenosného trigonometrického vyměření se stal až katastr stabilní. Údaje pro něj zpracovávali odborní geometři v Čechách v letech 1826—1843 a na Moravě a ve Slezsku v období 1824—1835. Základem měření byla opět katastrální obec; každý parcelní pozemek byl evidován parcelním číslem, přičemž zastavěné nebo k zastavění určené pozemky byly označeny zvláštním řadovým číslováním. Z vyměřovacích prací vznikly první katastrální mapy — tzv. indikační skicy pro všechny katastrální obce v zemi. Jejich plošné kolorování barevně vystihovalo využití pozemkových parcel a typ domovní zástavby.

V Uhrách byl stabilní katastr zaveden podle rakouského vzoru až v roce

1849, rozsáhlejší měření začalo v roce 1856. Stálá evidence pozemkového katastru byla uzákoněna v roce 1883, o dva roky později začala vznikat síť úřadů pro vedení katastru, v roce 1886 byla uzákoněna povinnost zakládat do pozemkových knih vložky na podkladě přesných katastrálních map. V roce 1897 byl pozemkový katastr v celých Uhrách zrevidován a převeden ze sáhové na metrickou míru.

Katastry představují prameny s rozsáhlou informační hodnotou. Historik z nich poznává úroveň a skladbu zemědělské výroby, může jich využívat také k analýze sociálních poměrů na venkově, detailněji se z nich seznamuje s vývojem berní zátěže vesnického obyvatelstva. Katastry jsou s to mu poskytnout i údaje o nezemědělském podnikání na feudálních velkostatech a o širokém souboru stránek života hospodářského, sociálního i kulturního. S katastry pracuje také toponomastika, jazykověda a historická geografie.

Pro studium průmyslového vývoje v Čechách představují cenný pramen produkční tabely z let 1752—1753 podávající přehled řemeslné a manufakturní výroby v zemi (chybí Loketsko, Bydžovsko a pražská města) a manufakturní tabely. Téměř souvislá řada jejich celozemských sumářů (vznikaly z tabel dominií a měst, sestavovaly se také krajské tabely) byla v Čechách vedena od roku 1775 přibližně do roku 1827. Byly v nich uvedeny manufaktury, továrny a tzv. komerční živnosti, které vyráběly pro větší trh. Manufakturní tabely jsou pramenem vypovídajícím o stavu, vývoji, rozsahu a složení průmyslového podnikání — souhrnně i v jednotlivých oblastech, popřípadě podnicích.

V roce 1850 byly v Rakousku ustaveny obchodní a živnostenské komory, a to jako zájmové a zastupitelské instituce průmyslníků a obchodníků. Svými zprávami sloužily ministerstvu obchodu v postavení poradního a informativního orgánu. Právě tyto jejich zprávy (publikované pod různými názvy, ponejvíce jako Bericht der Handels-und Gewerbekammer in . . . či Statistischer Bericht der Handels-und Gewerbekammer in . . .) mohou historikovi poskytnout základní údaje o vývoji průmyslové výroby v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Dosud ale nemáme zprávy dostatečně podchyceny. Sídly obchodních a živnostenských komor byly v českých zemích Praha, Plzeň, České Budějovice, Liberec, Cheb, Brno, Olomouc a Opava.

Z evidenční činnosti určitých institucí (správních, hospodářských, církevních) vznikly rozsáhlé soubory evidenčních pramenů zachycujících nejrůznější údaje o obyvatelstvu. Nejstarším z nich jsou matriky. Vedly je církevní instituce — povinnost zříditi je a udržovat určil tridentský koncil v roce 1563, v českých zemích se však obecněji začaly zavádět od 30. let 17. století. Na Slovensku jsou matriky zachovány od začátku 17. století. Původně byly v jedné matrice zapisovány narození (křty), sňatky a úmrtí (matricula tripartita), teprve patent císaře Josefa II. nařídil v roce 1784 oddělení vedení křestních (narození), svatebních a úmrtních. Byl zaveden pevný a závazný formulář pro zápisy, které tak dostaly charakter úředního protokolu. Historikovi to usnadňuje práci s nimi.

Matriky vedli katoličtí faráři, a to i pro nekatolíky. Matriky příslušníků helvetského a augšpurského vyznání byly od roku 1792 jen soukromé povahy, v letech 1829—1849 jim byl přiznán charakter veřejných dokladů (i tak měli

katoličtí faráři nad nimi dohled) a znovu tento charakter získaly od roku 1866. Povolení občanských sňatků mělo v roce 1868 za následek ustavení civilních matrik — nejprve oddacích, od roku 1870 také rodných a úmrtních. V současné době — a to již od roku 1950 — jsou vedeny matriky státní. Zápisy do rodných, oddacích a úmrtních matrik provádějí matriční oddělení místních národních výborů.

Starší dějepiscevali považovali matriky především za nejdůležitější rodopisný pramen. Současné historické bádání jejich využitelnost podstatně rozšířilo — v historické demografii, pro studium sociálních skutečností apod. Matriky přináší podrobné údaje o přirozeném pohybu obyvatelstva, jsou důležitým pramenem i pro problematiku sociologickou. Oddací matriky vypovídají např. o migraci obyvatelstva, o společném původu, o změnách v sociálním zařazení. Matriky jsou také zdrojem poznatků pro studium problematiky společenských svazků, síly pout rodinných, územních a profesních. Dají se využít pro poznávání sociálních struktur — i struktury dělnické třídy, pro niž jsou vhodné matriky oddací a jako jejich doplněk matriky úmrtí.

Katolická farní správa si pro evidenci obyvatelstva vedla seznamy duší (libri status animarum). Nečetně se v českých zemích zachovaly již od 17. století — také jako součást matrik — nejvíce jich pochází z 19. století. Dalším druhem evidence církevního původu byly zpovědní seznamy. Sepisovaly se o velikonočních a sloužily ke kontrole vykonávání zpovědi; např. z pražské arcidiecéze jsou rozsáhle zachovány pro dobu 1671—1855.

K potřebě protireformační komise vznikl v roce 1651 soupis obyvatelstva v Čechách, který je vlastně jeho nejstarším soupisem. Byl uspořádán podle panství; chybí Prácheňsko a Litoměřicko a faktograficky torzovitě jsou zastoupeny Kouřimsko a Rakovnicko. Evidoval všechno obyvatelstvo (i manželky a děti, zpravidla dvanácti- až čtrnáctileté), včetně vrchností a svobodníků. Nezaznamenaní zůstali duchovní a vojáci.

V době po třicetileté válce se na konci roku pořizovaly seznamy poddaných; zachycovaly všechno poddanské obyvatelstvo připoutané k panství, včetně nepřítomných.

O městském obyvatelstvu vypovídají různé jmenné seznamy vzniklé pro berní potřeby. Již ze 14. století známe v českých zemích městské berní knihy a berní rejstříky (pro zdanitelné měšťany, hlavně majitele nemovitostí). Jen sporadické jsou až ze 16. století seznamy zachycující také obyvatelstvo nemanjetné — v rejstřících berně z hlavy nebo ze mzdy. Městská správa si žádala i vedení dalších evidenčních knih — branců, pasů atd. Cechovní knihy — častější od poloviny 18. století — obsahovaly údaje o mistrech a učnících.

Matriky obecních příslušníků, někdy nazývané matrikami domovců, sloužily městským a obecním úřadům k základní evidenci populace.

Ke studiu dějin vzdělanosti jsou důležité univerzitní matriky poskytující dokumentaci pro analýzu sociálního, územního a národnostního původu příslušníků pražské univerzity. Byli do nich zapisováni studenti, bakaláři (nositelé nižšího stupně univerzitní hodnosti) a mistři. Původně byly matriky společné pro celou univerzitu, pak si fakulty pořizovaly matriky samostatné. V novější době, po polovině 18. století, se evidence studentů začala vést v katalogích.

Knihy osazenstva průmyslových závodů (matriky podnikové) jsou jedinečným zdrojem poznatků pro poznávání zrodu a skladby dělnické třídy. Přináší údaje schopné vypovídat o územním původu dělníků, jejich věku, kvalifikaci a okolnostech souvisejících s jejich zaměstnáním. Vedení závodů, zejména horních a hutních (tam bylo zřízení knih osazenstva, tzv. Mannschaftsbücher, nařízeno horním zákonem) si již při vstupu dělníka do zaměstnání pořizovalo o něm základní evidenci, kterou pak postupně doplňovalo až do chvíle, kdy dělník přestal být zaměstnancem závodu. Dělníci nemuseli být zapisováni do jedné knihy, ale podle určitých měřítek do více knih. Na větších závodech existovaly např. knihy přechodných zaměstnanců-mužů, knihy stálých zaměstnanců-mužů a někde i knihy dělnic-žen.

Studium dějin dělnické třídy má důležitý pramen také v matrikách bratrských pokladen. Byly vedeny pravidelně na dolech a v hutích. Jsou v nich základní údaje o hornících a hutnících, dále o jejich rodinných příslušnících a o zdravotním stavu. Tvořily podklad pro výpočet dávek sociálního a nemocenského pojištění horníků, hutníků a členů jejich rodin. Někdy se vedly na jednom závodě, jindy společně pro všechny závody jednoho podnikatele. Ve zvláštní knize se zapisovali řádní členové bratrských pokladen, v jiné členové mimořádní, tedy dočasní zaměstnanci s menšími právy. Zvláštní kniha byla určena pro dozorčí personál dolů a hutí.

Zdrojem rozsáhlých poznatků mohou historikům být soupisy obyvatelstva vyhotovované na základě sčítání obyvatelstva. Informují především o jeho stavu, rozmístění a struktuře. V rakouském státě došlo k prvnímu úřednímu sčítání obyvatelstva v roce 1754 a sledovalo vyhraněně vojenské zřetele. Bylo značně nedokonalé, čísla byla i vědomě zkreslována. Obdobně tomu bylo u dalších konskripcí z let 1760—1761, 1762—1769 a 1771—1776. Od osmdesátých let 18. století zahrnovaly konskripce všechno obyvatelstvo, základem soupisu bylo obyvatelstvo domácí (einheimische Bevölkerung) příslušné do obce. Rozpis podle věku a povolání se týkal pouze mužů. K poslednímu sčítání na základě těchto pravidel došlo v letech 1850—1851. Výsledky soupisu obyvatelstva byly zveřejňovány v úřední sbírce „Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie“ 1828—1865.

Na Slovensku se za předstatistické období považuje doba do roku 1850, kdy byl v Uhrách uskutečněn první modernější soupis obyvatelstva. Za první soupis obyvatelstva týkající se celých Uher je označována konskripční listina po satmárském míru (1711), vzniklá pro daňové potřeby. Soupis z let 1785—1787 měl převážně vojenský účel, byla v něm zapsána i šlechta, pro Slovensko se však nezachoval kompletní. Sčítání z let 1804—1805 vynechalo šlechtu a kněžstvo, známy jsou z něho pouze župní úhrny. Ústřední statistický úřad vídeňský ustavený v roce 1829 se Uhrám věnoval nedostatečně. V roce 1850 bylo v Uhrách nařízeno sčítání „na získání podkladů pro doplňování armády, pro obecné, vnitrostátní a všeobecné etnografické cíle“. Neproběhlo příliš úspěšně, použitá metoda způsobila pěti až šestiprocentní chybu, proto se v roce 1857 opakovalo, ale znovu se chyb nevyvarovalo.

První modernější sčítání k 31. 12. 1869 sneslo už podrobné údaje o stavu obyvatelstva v Rakousku na úrovni politických okresů a nejzákladnější fakta

i na úrovni okresů soudních. Následující celostátní sčítání se uskutečnila v letech 1880, 1890, 1900 a 1910. Výsledky byly publikovány ve sbírce „Österreichische Statistik“. Tato mnohosvazková statistická sbírka obsahuje také každoroční údaje o migraci obyvatelstva, o soudnictví, školství, dopravě, peněžnictví, zdravotnictví a o dalších oblastech společenského života, také výsledky jednorázových šetření zaměřených na vybrané sféry hospodářské a sociální, i výsledky voleb do říšské rady.

V prvním československém státě se konaly celostátní censy v letech 1921 a 1930. Obě sčítání byla podrobně publikována ve sbírce „Československá statistika“, řada VI. Základní údaje se týkají jak okresů politických, tak soudních. „Československá statistika“ se dělila na 19 řad podle témat: najdeme v ní výsledky voleb, sčítání různých hospodářských závodů (zemědělských, živnostenských) apod. Vychází dodnes, ale už není dělena na řady. Jsou v ní zveřejněny i výsledky sčítání obyvatelstva v socialistickém Československu, k nimž došlo v letech 1950, 1961, 1970 a 1980.

I úřední statistiky vyžadují historikův kritický rozbor, který zhodnocuje jejich společenský účel a měřítko ovlivňující jejich obsah.

Za **normativní prameny** se označují písemnosti s reglementační funkcí, která mohla být regionálně omezena (ve starší době), nebo mít právní působnost obecnou. Tak v poddanských řádech určovala vrchnost na svém dominiu právní situaci svých poddaných („zřízení vesnická“, také „artikuly soudní“). Četly se na výročních vesnických soudech a konkretizovaly rozsah povinností, nařízení a zákazů pro poddané. Čelední řády je možno považovat za jistý feudální druh smlouvy námezdní; určovaly pravomocný vztah zaměstnavatelů vůči zemědělské a další čeledi i pracovně právní postavení čeledě. Cechovní řády (cechovní artikuly) vymezovaly činnost řemeslnických cechů a jejich vnitřní život, především vztahy mezi mistry a tovaryši. Provoz na feudálních velkostatech — hlavně jejich přechod na hospodaření režijní — si vynutil vznik hospodářských instrukcí. Obsahovaly pokyny a směrnice vrchnosti hospodářským úředníkům k vedení oborů provozovaných na panství, vymezovaly také způsob činnosti, popř. kompetenci úředníků. Známe je už z počátku 16. století, hojně se rozšířily ve dvou stoletích následujících.

Sněmovní artikuly (snešení) byly rozhodnutím zemských sněmů v Čechách a na Moravě, měly obecnou právní působnost a byly již v první polovině 16. století tištěny (v Čechách zachovány od roku 1515, na Moravě od roku 1544). Právní rozhodnutí se sdělovala v dekretch. Šlo původně o písemnost, v níž byla jménem panovníkovým, ale bez jeho osobní účasti, tedy kanceláří nebo jejím představeným, přikazována určitá věc. Nyní se za dekret označují úřední výnosy zásadní povahy. V 18. století byly zákony a nařízení vydávány tiskem, od poloviny 19. století periodicky vycházely úřední zákoníky (celorakouský říšský zákoník, zemské zákoníky pro Čechy, pro Moravu a pro Slezsko). V současné době se zákony a nařízení zveřejňují ve Sbírce zákonů.

Prameny normativního charakteru zpravují historika hlavně o dobové právní situaci a právních zásadách. Obráží se v nich zároveň širší společenské poměry. Právo je v třídní společnosti vůli vládnoucí třídy pozvednutou na zákon. Právní normy slouží této třídě, ale někdy mají — především v buržoazní spo-

lečnosti — třídní realitu zakrývat. Právní skutečnost se nezřídka od právních norem odlišovala, proto je nelze mít hned za adekvátní obraz právních vztahů.

Výsledkem vnitřních potřeb a činnosti institucí jsou písemnosti, které se dají označit za **prameny vnitroinstitucionální**. Některé zároveň překračují tyto rámce a vydávají i vnější svědectví o práci a aktivitě instituce. Jejich informační hodnota se tím nezřídka rozsáhle násobí — a to v závislosti na charakteru, významu a společenské funkci instituce.

Rád, účel a vnitřní chod institucí stanovovaly písemnosti normativního zaměření. Kancelářské řády obsahovaly předpisy upravující poměry ve velkých kancelářích, vztah a povinnosti úředníků, vnější a vnitřní znaky písemností apod. Nejstarší se zachovaly z počátku 13. století v kanceláři papežské, v dalších se ujímaly od konce 15. století. Do této skupiny pramenů vřazujeme také stanovy institucí, jejich řády jednací, organizační, služební apod.

Činnost, působnost a jednání institucí zachycují písemnosti různého typu — zápisy, záznamy, protokoly, zprávy o činnosti. K nejužívanějším v historickém bádání patří publikované těsnopisecké zprávy z plenárních jednání zákonodárných a zastupitelských sborů — říšské rady, zemských sněmů, Národního shromáždění (záznamy o jednání ve výborech parlamentních institucí se většinou tiskem nezveřejňují). Dalšími významnými prameny z této skupiny jsou protokoly sjezdů politických stran, protokoly či záznamy ze sjezdů a shromáždění ostatních důležitých společenských organizací (odborových, mládežnických, ženských, sportovních, kulturních).

Ve vnitřních úředních knihách si kanceláře vytvářely pomůcky, které sloužily pružnější a výkonnější agendě. Šlo o kopiáře, registra a různé knihy pomocné — podací protokoly, elenchy a indexy, o nichž jsme již výše pojednali.

Hospodářská činnost institucí je objevitelná především z písemností účetní povahy. Nejstarší účetní rejstříky jsou církevního původu a pocházejí ze 14. století. Účetní materiál se množoval s přechodem feudálního velkostatku na režijní hospodářství od 16. století, s rozsahem rudného dolování a pak se vznikem manufakturních forem výroby. Objevily se účetní knihy, různé účetní rejstříky, dílčí účty předběžné (cedule) a další účetní písemnosti. Množství výrobků, surovin, plodin a další součásti hospodaření či výroby zachycovaly hmotné účty. Nejdůležitějšími součástmi účetnických soustav už složitější doby byly hlavní kniha (se záznamy na souborných účtech) a deník (obsahoval zápisy podle časového pořadí). Fakta z nich se podrobněji vyjadřovala v pomocných knihách (inventáře, úvěrní knihy).

V novější době druhy účtů ještě narůstají. (Obecně je účet zvláštním způsobem průběžné evidence o stavu a změnách stavu jednotlivých druhů hospodářských prostředků, o zdrojích prostředků podniků či organizací a o průběhu ekonomických procesů a jejich výsledcích.) Historik by se při studiu hospodářské tematiky měl proto seznamovat aspoň s hlavními zásadami dobové účetní evidence. Ta by mu mohla poskytnout nejúplnější přehled o stavu a pohybu hospodářských prostředků podniků a jiných institucí a o jejich hospodářském vývoji.

Písemnosti osobní povahy

Prameny tohoto druhu se k historikovi dostávají buď jako jednotlivé písemnosti, nejčastěji však v souborech písemných pozůstalostí autora, případně adresáta. Do písemných pozůstalostí náleží i rodinné archívy (u nás např. šlechtické).

Za **písemnou pozůstalost** se označuje soubor písemností organicky vzniklý z činnosti osob, „nacházející se v okamžiku zůstavitelova úmrtí v jeho osobním vlastnictví nebo — v některých případech — zůstavitelem ještě za jeho života zčásti nebo vcelku záměrně postoupený do správy jiné osoby nebo instituce“ (A. Boháč). Bývají to zejména písemnosti veřejně, kulturně, vědecky nebo umělecky činné osobnosti.

Zvláštním druhem písemné pozůstalosti je **literární pozůstalost**. Zanechaly ji osobnosti, jejichž činnost převážně nebo — z literárněvědného hlediska — významně směřovala do oblasti literatury nebo do oblasti oborů literatury blízkých či s literaturou souvisejících.

Písemná pozůstalost obsahuje většinou — ale ne vždy — tyto skupiny dokumentů a podle nich bývá i tříděna:

1. osobní doklady;
2. korespondenci — rodinnou, osobní s jednotlivci a osobní s institucemi, institucionální, vyplývající z oficiálního postavení osoby v instituci;
3. rukopisy původce pozůstalosti — deníky, zápisníky, memoáry, rukopisy prací a přípravný materiál k nim (výpisky, koncepty);
4. písemný materiál povstalý z institucionální a veřejné činnosti původce pozůstalosti;
5. ilustrační materiál, památky;
6. dokumenty rodinných příslušníků, pokud netvoří jejich samostatnou písemnou pozůstalost;
7. materiál cizí.

Osobní korespondence. Představuje zpravidla badatelsky nejcennější část písemných pozůstalostí. Odeslané dopisy se v ní však vyskytují řidčeji; někdy se zachovaly jejich koncepty, nebo se originály vrátily autorovi po smrti příjemce. Mohou se zachovat i dopisy z různých příčin neodeslané.

Dějepisce zajímá korespondence významných osob ze života politického, hospodářského, vojenského i kulturního, ale bez důležitosti pro něj není ani korespondence lidí méně společensky významných, protože právě ona často velmi konkrétně zrcadlí různé stránky dobového života a jeho ovzduší.

Osobní korespondence bývá rozličné povahy, obsahu i účelu. Přibližuje osobní život autorův, jeho práci, dílo, jeho společenskou aktivitu, názory, postoje k událostem, záměry a cíle. V korespondenci se většinou bezprostředně reaguje na to, co autora zaujalo, nebo k čemu považoval za potřebné se vyslovit. Svou strukturou upozorňuje korespondence na autorovy vztahy k lidem, na jejich výběr a na stupeň důvěrnosti těchto vztahů. Způsob vyjadřování bývá intimnější i otevřenější, než u projevů určených k publikaci či k jinému zveřejnění. Dějepisec může tedy v osobní korespondenci počítat s upřímností, a tedy autenticitou stanovisek, nemůže ale předem vylučovat ani jistou míru

autostylizace, zvláště u osob více společensky a politicky exponovaných. Badatelské zkušenosti ukazují, že nejautentičtější korespondence vznikala spíše v autorově mladším věku.

Osobní korespondence je pramenem výrazně subjektivní povahy a vyžaduje citlivou a znalou historikovu kritiku. Je schopna mu podat závažná, ojedinelá svědectví nedostupná v jiných pramenech. Dějepisec v ní nachází údaje vysvětlující genezi, průběh, „pozadí“ určitých událostí politických, diplomatických, hospodářských, sociálních. Korespondence umělců nejen zrcadlí jejich život a tvůrčí aktivitu, ale bývá často organickým doplňkem jejich díla potřebným pro poznání a pochopení jeho celistvosti. Z toho důvodu se stává častým předmětem edic.

Deníky představují pramen, který dějepisec získává v dvojí podobě — buď rukopisné (mohou tvořit součást písemné pozůstalosti), nebo publikované. Podstatnými pro určení jejich vypovídací hodnoty jsou jejich účel a čas původu. Mohou to být zápisky zcela osobní vzniklé okamžitě po události, prožitku, záznamy dojmů, nálad, myšlenek, charakteristiky stanoviska vlastního i dalších osob. Autor je v takovém případě považuje i za pomůcku pro svou činnost, za určitou nezbytnost pro práci a život. Nepočítá s jejich zveřejněním, publikační záměr proto nijak neovlivňuje ani jejich obsah, ani jejich tvar.

Jindy bývají zápisy zpětnou rekonstrukcí událostí — v takovém případě už nejen časový odstup, ale i další vývoj mohly značně poznamenat záznam, jeho náplň, tón a zaměření.

Publikované deníky bývají dvojího druhu. Buď deník připravil k vydání sám autor, nebo byl zveřejněn péčí editora (autor většinou už nežil). V prvním případě může jít o deník už v rukopise vědomě chystaný k publikaci, nebo o deník připravený k vydání dodatečně, z rukopisu původně zcela soukromé povahy. Znat tento původ deníku je důležité pro historickou kritiku, pro dějepisovu práci s ním.

Pro publikaci může být deník také různě upravován a směřován. Vesměs už pak má povahu literárního pramene. Editor deníku by měl proto uvádět zásady, jimiž se pro vydání řídil, a seznámit s důvodem a podobou případných úprav.

Deníky jsou pramenem ozřejmujícím jednání a myšlení svých autorů a dalších osob (tu nezřídka ovšem v subjektivním autorově výkladu). Podávají svědectví o faktech (jednáních, rozhovorech, poradách, rozhodnutích) jinde nezachycených, o názorech, stanoviscích, o vlivech na ně, o osobních záměrech a cílech. Jsou tedy pramenem k biografii autora a k dějinám různých společenských sfér, hlavně politiky, diplomacie a kultury.

Literární prameny

Literární prameny tvoří rozsáhlý soubor neadresných pramenů, jejichž příznačným rysem je snaha působit na společenské vědomí a utvářet je. Tato funkce má vliv na jejich obsah i tvar, na faktografický výběr i jeho zpracování, na měřítko hodnocení. Ztvárnění je však určováno také zvláštnostmi formy odpovídajícími jednotlivým typům těchto pramenů.

Literární prameny bývají často nazývány prameny vyprávěcími (historika informují o událostech — „vyprávějí“ mu o nich). Jejich původ je vlastně v jednoduchém záznamu vyprávěného. Potřeba takového záznamu a jeho trvalejšího uchování vznikla na určitém stupni společenského vývoje — souvisela se vznikem a rozvojem písemnictví. Do vynálezu a rozšíření knihtisku měly vyprávěcí prameny značně úzký, třídně stavovský ráz.

Dějinné povědomí rané feudální společnosti se projevovalo v legendách. Měly především účel ideově náboženský, ale objevovaly se v nich i širší dobové názory a cítění. Byly jakýmsi biografickým náboženským „románem“. Zájem zaznamenat význačné události (obecné, či důležité pro určitou instituci) vedl ke vzniku análů, které děje zachycovaly, ale nekomentovaly a nezavršovaly v celek. Naproti tomu kronika se stala už celistvějším literárním útvarem, fakta třídila, hodnotila a literárně zpracovávala. Její autor psal pro zvláštní skupinu čtenářů, kterou chtěl ovlivnit — tento ideový záměr působí i na výklad fakt. Ideologická a myšlenková funkce byla u kronik vlastně nejdůležitější.

Vedle letopisů a kronik se v období před rozšířením knihtisku setkáváme ve větší či menší míře alespoň v zárodcích s většinou dalších typů vyprávěcích pramenů. Zaznamenávala se nejen vyprávění, která dnes považujeme obecně za historická v užším smyslu, ale řada dalších produktů umělé i lidové tvorivosti, a to nejrozumnější pověsti, písně atd. Původně pouhý přepis ústního pramene a jeho písemné fixace postupně ustupoval záměrné literární produkci, jež stála u zrodu krásného písemnictví.

Vedle beletrie v nejširším smyslu se utvářela naučná literatura (z níž mají mimořádný význam různé technické a technologické příručky a pomůcky) a zvláště rozsáhlá literatura vlastivědně cestopisná. Jako zcela zvláštní a osobitý typ kronikářského vyprávění se vyvíjela autobiografie.

Jak již vyplývá ze samotného charakteru vyprávěcího pramene, mimořádnou roli pro posouzení jeho hodnoty hraje přesné vymezení jeho subjektu, tj. autora či autorů. Každé vyprávění je individualizováno a subjektivní činitel se v něm projevuje ve zvýšené míře. Proto je třeba především poznat sociální a třídní postavení autora (nebo autorů), jeho zařazení v rámci společenské dělby práce. Protože způsob vidění a chápání společenského dění nezávisí vždy mechanicky na třídní příslušnosti, je nutno znát anebo podrobně analyzovat ideové a světonázorové základy, z nichž autor při zkoumání světa a líčení dění vycházel. Bezpečné rozpoznání třídní příslušnosti a světonázorové orientace autora pramene je jedním z hlavních předpokladů jeho bližšího vyhodnocení. Tato orientace a příslušnost do značné míry určovala stanovisko a hledisko, tj. zorný úhel, pod kterým autor viděl a vybíral viděné události.

Jinýma očima viděl selskou rebelii vrchnostenský úředník, vrchnost samotná a jinak ji viděl selský účastník povstání. Stejně tak viděl dělnickou stávkou jinak továrník, jinak příslušný úředník a opět jinak stávkující dělník. Co se zdálo jednomu podstatné, to druhý nepozoroval anebo to pro něj byl zanedbatelný detail. Proto se často značně liší různé popisy a líčení stejných událostí, a to nejen z hlediska použité terminologie („nezákonné srocování“ — „spravedlivý boj“), ale celkově odlišnou perspektivou vidění. Diference může jít někdy tak daleko, že vzniká dojem, že čteme popisy dvou zcela odlišných událostí.

Kromě tohoto základního vymezení je důležité přihlížet také k dalším okolnostem, jež mohou ovlivnit sdělovací hodnotu vyprávěcího pramene. Jde především o zjištění případné role toho, kdo o věci vypovídá, v dění samotném. Jinak bude vypovídat přímý účastník stojící uprostřed dění, jinak informátor, který čerpal zpovzdálí, případně z druhé ruky. Záleží současně také na tom, jakou roli příslušný autor hrál, zda stál v centru dění anebo na jeho okraji. Tím byly do značné míry vymezeny pozorovací možnosti autora či autorů. Na nich rovněž záviselo, nakolik a jak mohl rozvinout své pozorovací schopnosti. Také dovednost ústně či písemně reprodukovat odpozorované hraje nepodceňitelnou roli; písemná reprodukce není nikdy doslovnou kopií viděného a prožitého, ale vždy určitou stylizací reality.

Legendy, anály a kroniky jsou literárními prameny, které po svém informují o minulých dějích, jsou jejich osobitým zpracováním či záznamem. Svou funkcí se do této skupiny pramenů — v užším slova smyslu vyprávěcích — řadí z novější a nejnovější doby paměti a autobiografie. Patří k často užívaným pramenům, a proto se jim věnujeme poněkud podrobněji.

Paměti jsou osobní výpovědi a autorským svědectvím o době, událostech a vlastní činnosti, které jejich tvůrce určil zpravidla ke zveřejnění nebo k jinému způsobu obecnějšího rozšíření. Bývají koncipovány jako osobní příspěvek k poznávání minulosti a zároveň chtějí ovlivňovat směr, obsah, vyznění a hodnocení historiografického výkladu, či jiného historického obrazu problematiky, jež je jejich náplní. O faktografické a poznávací hodnotě pamětí jako pramene musí rozhodovat historik, který je podrobuje svému kritickému rozboru. Jejich faktografii tak buď mění ve „svá“ historická fakta, nebo ji seznává spornou či jednostrannou. I u memoárů jako pramene není ovšem tato klasifikace žádným trvale ukončeným procesem; posuny v ní souvisejí s poznávacím rozpětím v tematice, s možností konfrontace s dalšími druhy pramenů, se změnami v zaměření vědecké analýzy. Historikova kritika pamětí by měla uvést odpovědi na několik zásadních a určujících otázek.

Především je třeba si ujasnit konkrétní cíl a okolnosti vzniku pamětí. Znamená to znát třídní, politický a ideový profil autora a určit důvody, které jej ke vzniku pamětního textu vedly. Memoárové tečky doprovázejí často konce nebo završení politických, vojenských nebo jiných společenskotvorných kariér, bývají životními bilancemi, ohlédnutím za vlastní prací, podrobnou zprávou o určitém uzavřeném nebo významném období činnosti.

Paměti veřejných činitelů bývají téměř vždy obhajobou vlastní aktivity, vlastních rozhodnutí, kroků a činů, i když je realizována většinou formou vysvětlení, je tedy obhajobou nepřímou. Tato funkce pamětí se může vztahovat nejen na výklad činnosti osoby, ale také instituce — hnutí, strany, vlády, umělecké skupiny, hospodářské společnosti, vojenského velení, kulturní či jiné společenské organizace. V tomto svém účelovém zacílení usilují memoáry často o výklad jednoznačný, tíhnou tedy k monismu příčin — a to buď vědomě, nebo proto, že autor nepoznal bohatost dobových vlivů a souvislostí.

Pro hodnocení pramenného významu pamětí má důležitost čas jejich vzniku. Může totiž na jejich text působit po více stránkách. Ovlivňující je už časová vzdálenost od událostí, které autor vylíčil a po svém vyložil, zvláště tehdy,

opřel-li výklad jen o svou paměť. Historik se proto ptá po původním faktografickém základu memoárů — zda si jejich autor vedl deníky či záznamy, zda se při sepisování pamětí opíral také o jiné druhy pramenů, zda využíval svědectví dalších osob apod. Doba tvorby memoárů se může v jejich podobě promítat společenským postavením autora, dále svým celkovým ovzduším politickým, ideologickým, dokonce i svým názorem na účel, smysl a obsah pamětí. Také historiografický výklad událostí, způsob jejich interpretace v soudobé dějepisné literatuře mohou text memoárů silně ovlivňovat, promítají se do výběru zachycovaných dějů, do způsobu jejich pojetí. Čas vzniku pamětí působí svými různorodými vlivy dokonce i posun ve výkladu stejných událostí zachycených jedním autorem v několika, časově od sebe vzdálených memoárových svědectvích. Dobové okolnosti a podmínky — ale nejen ty, zde mohou působit i důvody čistě osobní — se odrážejí nejen v obsahu pamětí, nejen v tom, o čem podávají svá svědectví, ale i v tom, o čem případně mlčí, ač autorova činnost mohla i tu být podkladem kvalifikované výpovědi.

Historikův kritický pohled na paměti by měl brát dále v úvahu, že mnohé memoáry mívají i literární ambice a že je tím ovlivněn jejich jazyk, styl, úhel pohledu na dobu (její myšlenkové a politické klima) i na osoby.

Paměti kladou vyostřeněji otázku po úloze osobnosti v dějinách; někteří memoaristé by dali přednost takovému dějepisnému pojetí, které by se proměnilo v biografii „velkých mužů“. Historikova kritika má tu za citlivý úkol posoudit dějinný vklad a přínos osobnosti, jejich výsledky i impulsy. Neměla by postrádat ani dohlédnutí k psychologickým motivacím, které mohou ostatně působit také na celkový ráz a myšlenkovou výstavbu pamětí.

Paměti a autobiografie jsou pramenem subjektivní povahy — v tom je jejich charakteristické omezení, ale také zvláštní hodnota. Vypovídají o profilu autora, o jeho názorovém světě (součástí textu bývají úvahy, hodnotící komentáře), o jeho činech, ale i záměrech, plánech, způsobech rozhodování. Podávají také portrétní skicy jiných osob. V pamětech mohou být zcela jedinečné záznamy událostí, především tehdy, když jiné prameny neexistují, nebo jsou méně kvalifikované. Mnohé memoáry přinášejí tak svědectví z míst a oblastí a o historických jevech nepokrytých jinou dokumentací. Promlouvají o věcech jinak nezaznamenaných, protože ve své době ztajených nebo kuloárových. Jiné události dokreslují zase příznačnými epizodami, které o jejich průběhu, podobě a významu vypovídají i podstatněji, než záznamy z jiných pramenů.

Jedním z nejdůležitějších souborů pramenů zvláště pro novější a nejnovější dějiny je publicistika. Měla v různých dějinných údobích nestejnou podobu — v antice bychom za její druh mohli pokládat řeč a dialog, ve středověku náboženský traktát či kázání, v novější době je realizována letáky, brožurami, časopisy a novinami.

Noviny (deníky, obdeníky) a časopisy (ostatní periodika) plní obecně — i když v nestejném rozsahu a zaměření — dvě hlavní funkce, které jsou vzájemně úzce spjaty: mají poslání informativní, zpravodajské a zároveň se snaží o názorové, politické a ideové ovlivnění. Základním znakem novin je informace, zároveň jim jde o vysvětlování faktů. Nutnost vysvětlení spočívá přímo v podstatě informace, vysvětlení je zase projevem určitého stanoviska.

Z vědomí základních funkcí novin a časopisů musí vycházet jejich analýza jako historického pramene. V podrobné podobě je úkolem rozsáhlým a značně náročným. Proto je možno používat i formy zkušební sondy, která ovšem musí být schopnou dát odpověď na otázky vyvolané včleňováním novin a časopisů do pramenné základny. Jde o tyto okruhy problémů:

1. Určení třídního a politického profilu, a to jak základního, tak případně v rámci určité třídy. Noviny a časopisy vydávaly a vydávají politické strany, politická hnutí či proudy, spolky, hospodářské, kulturní a sportovní organizace i další společenské instituce. Buržoazní tisk bývá rozrůzněn podle stranické nebo jiné skupinové orientace. Většiny buržoazního tisku se v současné době zmocnily tiskové monopoly, které mají zájmové vazby k dalším finančním a mocenským skupinám. Oficiálně uváděný vydavatel může být někdy jen krycím údajem.

2. Hlavní konkrétní úkoly a poslání studovaných novin a časopisů. Vyplývá jí většinou bezprostředně z jejich vydavatelské vazby a z jejich profilu. Pro revoluční dělnické hnutí je tisk kolektivním informátorem, propagátorem i organizátorem. Buržoazní tisk se snaží vyjadřovat informacemi a hodnocením postoje skupin, které reprezentuje, zároveň je však ovlivňován konkurenčním bojem na publikačním trhu. Musí se tu zachytit, prosadit, udržet se — jinak nemůže naplňovat žádný ze svých úkolů. Tomu podřizuje i metody získávání čtenářské pozornosti. Pro buržoazní tisk byli a jsou důležití také kapitalističtí inzerenti, jejichž vliv se projevuje zvláště tam, kde se referuje o událostech přímo nebo blíže se jich týkajících. Na realizaci předem určené koncepce má vliv i individualita novinářů, jejich autorská osobitost.

3. Způsob nabývání informací, jejich zdroje a technické podmínky vydávání tisku. Noviny mohly a mohou získávat zprávy z vlastních pramenů — zajišťují si je sítí redaktorů, zpravodajů a dopisovatelů — od tiskových agentur a přebíráním z jiného tisku. Vedle obsahu zpráv by historikova analýza neměla opomíjet ani jejich zařazení v listě a její zhodnocení titulkem. Jsou výrazem významu, který redakce informaci přisuzuje.

4. Celková tisková situace, která má vliv na působnost, početnost, profil, obsah i zaměření tisku. Historik by měl poznat vládní nařízení a praxi vůči tisku, úlohu, kterou společnost tisku určuje a jaké poslání od něho vyžaduje. Buržoazní moc si pro třídní a politickou kontrolu tisku vytváří cenzuru, která nejtíživěji zasahuje revoluční dělnický tisk. (Dějepisec by měl proto pátrat v archívech po obsahu cenzurou postižených míst.) Fašistický režim tisk přímo usměrňoval a glajchšaltoval. Proti jeho oficiální publicistice vznikala ilegální tisk (u nás hlavně za nacistické okupace v českých zemích a za klerofašistického režimu na Slovensku v letech 1939—1945), který se v buržoazní společnosti vytváří i všude tam, kde jsou veřejné publicistické možnosti revolučních a pokrokových sil postiženy. Studium ilegálního tisku vyžaduje přihlížet k zvláštním podmínkám, za nichž vznikala, a k jeho specifikám v poslání, které ovlivňuje jak jeho stránku informační, tak politickoagitační, propagandistickou, případně organizátorskou.

V antagonistické třídní společnosti je tisk součástí i instrumentem základního třídního zápasu a mocenských politických střetnutí uvnitř vládnoucí třídy.

Usiluje o vytváření a ovlivnění veřejného mínění ve svém duchu. Veřejným míněním chápeme složitý a mnohostranný sociální jev, který je ve své podstatě vyjádřením převládajících hodnocení, soudů a vztahů k různým událostem a faktům sociální skutečnosti, ale zároveň i živým procesem neustálé změny názorů. Socialistický tisk působí na tvorbu veřejného mínění socialistické společnosti, zároveň je aktivním nástrojem její výstavby a ideologické výchovy.

5. Při využívání tisku jako pramene musí historik přihlídnout i k zvláštnostem jednotlivých novinářských žánrů. K nejdůležitějším patří komentář, který je druhem článků vyjadřujících stanovisko autora (redakce) k určité události, jevu nebo problému. Fejeton je článkem populárně vědeckého, společensko-politického nebo literárního charakteru živě a zajímavě napsaným. Reportáž je rozvedenou a literárně psanou zprávou nebo článkem. Hlavní důraz je v ní položen na stránku informativní. Entrefilet je kratší článek, publicistickou poznámkou stylisticky přitažlivě zpracovanou. Výrazný je v ní hodnotící prvek.

Podstatným pro práci s publicistikou jako historickým pramenem je její typ. Z typologie novin a časopisů vyplývá jejich zaměření, obsah, případně ohlas. Podle tematického zacílení rozeznáváme tisk politický, kulturně politický, zábavně ilustrovaný revue, teoretickopolitické a odborné časopisy nejrůznějšího obsahu. Periodicita vycházení dělí tisk na deníky (obdeníky), týdeníky, čtrnáctideníky, měsíčníky, atd.

Noviny (deníky, obdeníky) se orientují na nejširší čtenářskou veřejnost, informují ji o všech oblastech společenského života, především o vývoji politickém. Plní zároveň i další cíle — politickoideologické, případně organizační. Časopisy (týdeníky, čtrnáctideníky, měsíčníky) mají zpravidla charakter revue. Tímto názvem označujeme časopis přinášející obšírnější statě, přehledné informace a hodnotící rozborů o problematice a stavu určitého oboru nebo oblasti (politické, umělecké, vědecké, hospodářské, sportovní apod.).

O hodnotě tisku jako historického pramene rozhoduje nejen jeho charakter a obsah, ale hlavně způsob dějepiscovy práce s ním. Jedinečným a nezastupitelným pramenem jsou noviny jako celek: jsou produktem i odrazem sociálních poměrů a změn v nich. Vypovídají tedy o době, zrcadlí ji a spoluvytvářejí. Tisk podává vícevrstevný, konkrétní a živý obraz společenského vývoje, a to i v oblasti lidského myšlení. Noviny jsou pramenem k poznání různých událostí a mínění určitého orgánu (skupiny, strany, společenské organizace, kterou reprezentují) o nich. Jsou schopny poskytnout základ bohatých faktografických údajů, i když jejich informace bývají zhuštěné a stylizovány pro pochopení širokých čtenářských vrstev.

Přinášejí zprávy z nejrůznějších sfér lidské aktivity a pro každou z nich mohou být aspoň dílčím pramenem. Zvláště četné bývají jejich zprávy o politickém vývoji. Zachycují hlavní události vnitropolitického pohybu, stanoviska a názory jeho aktérů (a stran, institucí, osob). Podrobněji referují také o mezinárodněpolitických událostech, ovšem v závislosti na dostupnosti informací a na své koncepci. Početněji mohou být zastoupeny zprávy z hospodářského života. Referáty z kulturní oblasti obsahují recenze knih a kritiky divadelních představení, koncertů, výstav, filmů, rozhlasových a televizních pořadů, nebo aspoň zprávy o nich. Poměrně rozsáhlou součástí novinového zpravodajství se

stalo referování o sportu a tělovýchově, tak jak se tyto činnosti staly organickou součástí moderního společenského života. Noviny — a ještě více různé ilustrované revue — přinášejí také fotografickou dokumentaci. V novinách jsou rovněž publikovány oficiální státní a vládní dokumenty, oficiální projevy státních a vládních představitelů.

Seznamy novin a časopisů (chronologické, tematické) přinášejí jejich bibliografie.

Pramenem k poznání historické skutečnosti se dějepisci může stát také slovesné umění. Tvoří totiž specifický druh sociální činnosti, společenské praxe, tedy jednu z forem společenského jednání příznačného pro svou dobu. Využívání slovesných uměleckých děl jako historického pramene je však dosud problémem teoreticky málo poznaným, a proto s ním dějepisce pracuje zatím jen ojediněle. Orientačně výzkumný základ mohou tu historikovi poskytnout dějiny literatury. Studují literární dílo jak v jeho vztazích společensko-ideových, tak v jeho jedinečnosti a ve vztazích specificky literárních a estetických. Svůj zájem věnují umělecké literatuře, pro historikovo poznání doby může však mít význam i literatura druhořadá, „spotřební“, bulvární, která podbízivě těží z nekultivovaného vkusu určitých čtenářských vrstev (v kapitalistické společnosti obecně působí v zájmu buržoazní a maloburžoazní ideologie a politiky). Sociologie literatury, která zkoumá problematiku vlivu sociální skutečnosti na literární dílo a zároveň zpětné působení literárního díla na skutečnost, jež může rovněž metodicky historikovi napomáhat, je teprve v počátcích.

Pro začlenění děl slovesného umění do historiografické pramenné základny je důležité jejich téma, dobový ohlas a význam. Umělecká literatura je formou společenského poznání, ztvárnění skutečnosti zvláštními prostředky. Může poskytovat mnohotvárný obraz společenského života, dobových názorů, mravů, vnitřního života člověka a jeho vztahu k přírodě. Je uměním tematickým, odráží dobovou soustavu hodnot nebo ztvárňuje autorův přístup k nim. Jeho umělecká hodnota se projevuje typičností — tedy schopností vyjadřovat prostřednictvím smyslově konkrétních prvků všeobecnější a zákonitější skutečnosti. Estetika dokládá, že literární dílo neoznačuje pouze jistý významný úsek skutečnosti, ale že směřuje k celkovému kontextu společenských jevů, poukazuje tedy ke skutečnosti jako celku a navozuje jednotící postoj k ní.

Mimoliterární sociální a historické pozadí vtiskuje literárnímu dílu jeho ideu, která se pak promítá i v jeho tematickém a žánrovém tvaru. Chápání a hodnocení skutečnosti, její odraz dává obsahu literárního díla jeho sociální charakter. Právě v tomto ohledu charakterizoval V. I. Lenin tvorbu L. N. Tolstého jako „zrcadlo ruské revoluce“ a připomínal, že různé stránky Tolstého světového názoru „i jeho názory vcelku vyjadřují právě zvláštnosti naší revoluce jakožto rolnické buržoazní revoluce“ a že samy rozpory v názorech Tolstého jsou „skutečným zrcadlem rozporuplných poměrů, v nichž se vyvíjela dějinná činnost rolnictva v naší revoluci“. K. Marx zase zdůrazňoval, jak se z díla H. de Balzaka „poučil víc než ze všech profesionálních historiků, ekonomů a statistiků té doby dohromady“. Balzakova „Lidská komedie“ mu byla „obdivuhodně realistickou historií francouzské 'společnosti' — tím, že popisuje ve

formě kroniky od roku 1816 do roku 1848 téměř rok za rokem sílí nápor vzmáhající se buržoazie na šlechtickou společnost, která se po roce 1815 znovu dostala k moci a vztyčila znovu, pokud to šlo, prapor proslulé 'vielle politique française'.

Z jednotlivých druhů slovesného umění může nabýt osobitějšího pramenného významu realistický román. Realismus — jak zdůrazňuje literární věda — vnesl do románu dokumentaci dobových mravů, vkusu, společenského života a pojetí fabule jako prostředku všestranné prezentace člověka v určité společenské skutečnosti. Obrazem dobového dění a společenských mravů se stala i divadelní hra.

Nepřehlédnutelný pramenný zdroj nachází historik v lidové slovesnosti. Tvoří je lidová próza, lidové písně, lidové hry (vánoční, velikonoční, hrdinské, světské) — známé od středověku.

Písmácká literatura z 18. a počátku 19. století je podstatným pramenem pro dějiny národního obrození. Vytvářely ji kroniky a paměti reagující na dobový vývoj a jeho problémy. Pocházely z prostředí církevního i světského (kantoři, sedláci). Žánrem pololidové literatury byly kramářské písně rozšířené od 16. do poloviny 19. století, prodávané na trzích a církevních slavnostech. Bývaly zdrojem zpráv a měly také vliv ideologický. V senzační, sentimentální nebo dramatické formě zpracovávaly výjimečné dobové události a poměry, přírodní katastrofy a vztahy mezi lidmi. Součástí lidové literatury se staly kalendáře, v Čechách hlavně v 18. a pak ještě dlouho v 19. století, kdy byly čteny hojněji než noviny. Jejich posláním bylo rozšiřovat vzdělanost nad úroveň základního školního vzdělání, ale sledovaly i cíle ideologické (náboženské) a byly i zábavným čtením.